

TÜRKİYEDE MÜSTAKBEL HAFRİYATIN DEĞERİ

Dr. B. Landsberger

Ankara Tarih, Dil, Coğrafya Fakültesi Ord. Profesörlerinden

Türkçeye çeviren: Dr. Şükrü Akkaya

I

Atatürk'ün vasiyeti karşısında genç Türk tarihçilerine huşula iyfa edilecek muzaaf vazife düşmektedir: Anadolu tarihini en eski çağlardan iytibaren *kendi tarihleri* telâkki etmek ve her tarih araştırmasını *canlı bir surette tecelli* ettirmek. Atatürk'ün tarih ilmine izâfe ettiği yüksek kıymet, bunun bir arşiv veya bir müze meselesi, yahut ilmi münakaşa veya akademik tez mevzu suretindeki telâkkilerden değil, bilâkis hâdiselere âmil olan kuvvetlerin doğrudan doğruya marifetini elde ederek insanların müşterek yaşayışının esaslı şartlarına nufuz edilebileceği, tarihten edinilen münferit vâkıaların sentetik bir dünya tablosu haline ifrağ edilebileceği kanaatinden doğmuştur.

İmdi beşeriyetin fecir çağını işliyen, eski Ön Asya kavim ve kültürlerinin tarihi bu matlûbun canlı bir surette tecellisini ne dereceye kadar tahakkuk ettirebilir? Gerek sümeroloji ve akadistik, gerekse ejiptoloji, kendi mevzularının *değeri* meselesini (aynı zamanda ilmi değeri noktasını) izahtan çekinmemiştir (1). Bu araştırmaların verimli olduğu noktasına karşı yapılan itirazlar şunlardır: Bu eski kavimlerin kültür müktesebatı ekseriyet itibarıyla bugünkü insanlara bir şey ifade etmez; hattâ bizzat en müsait şerait altında bile bunları anlamak, künhüne nüfuz ederek kavramak imkânı mahduttur. Kaldı ki bizim bu sahadaki vukufumuzun noksanisi meseleyi ayrıca iskâl etmekte, malzemenin mebzuliyeti dolayısıyla, gittikçe ihtisas şubelerine ayrılış zarureti, salâhiyettar müdekkiki ve evleviyetle mütehasıs olmiyanı terkip hususunda müşkül mevkie koymaktadır.

Bu itirazlardan bilhassa birincisi tamamiyle haklıdır. Çivi yazısını çözmekle uğraşan bir müdekkikin - ebedî hayatı arayan Kılgamış'ın, bugün hâlâ zevkle okunabilen - (Sumer - Babil) destanında olduğu gibi, bir eseri yeniden tertip için sarfettiği emek

nâdiren mükâfata mazhar olur. Fakat, her ne kadar bu artık batmış olan dünyaya ait şeyler ölmüşlerse de, bunları muahhar şeylerin «ilköz kaynağı», «ilköz şekli», «ön basamağı» olarak alıp arada irtibat kurar ve terakki hattını bugüne kadar uzatırsak derhal canlanırlar, suretindeki mütalea da tutunamamaktadır (2). Hattâ mekanistik evolusionizm'in ifratına karşı husule gelen reaksiyon o dereceye varmıştı ki «beşeri tekâmül» mefhumu tarih ilmi çevresinden uzaklaştırılmak isteniyordu (3).

Burada kendini gösteren vukuf noksanlığı, hakkında hüküm vermediği ilmi mesaimizde *istihdaf* ettiğimiz, «tekâmül» gibi kavranması güç bir mefhumun bir *mütearife* olarak başa konmasından ileri gelmektedir. İktisadi şekiller, hukuki bünyeler, dil hareketleri gibi diğer esas mefhumlar da aynı suretle, dil ve tarih bilginleri tarafından alelâde bir heveskâr tarzında muamele görmüşlerdir. Vâkıâ tarihi kavramağa müsait olan biri bir tarih cereyanının tasviri, bir metnin istinbatı yolile doğrudan doğruya vukuf, vüs'at ve marifet iktisap ederse de tarih ilimleri yerine sosyoloji, ekonomik nazariye, linguistik gibi nazariyeleri ikame etmek kadar yanlış bir hareket olamaz. Lâkin dilci ve tarihçi kendisini bütün tarihi ilimlerin bu nazari esaslarının işlenmesine iştirâkten ve bu meyanda nazari ilimlerin mümessilleriyle ahenk tesisinden muaf zannetmemelidir. Ancak bu suretle ilmin heyeti umumiyesinin münferit ihtisas disiplinlerine inkısamına mümanaat edilmiş olur.

Böylece eski kültürlerle uğraşmanın ilk kazancı olmak üzere, beşeri cemiyetin tezahürlerinin zengin, mütekâmil bir fenomenolojisi, hayat şekillerinin canlı modellerinden bir mecmua elde edilmiş olmak üzere çıkar, ki bu tezahürlerin başkalığı ve «iptidai» liği dolayısıyla bugünkü vaziyetin karışıklığını kavramak mümkün olur. İkinci basamakta bu elemanları meselâ, dil, hukuk, din ve san'at bünyesi suretinde bağlayarak bir yapı kurar, her birini ayrı ayrı, aynı zamanda birbirile münasebetleri bakımından tetkik ederiz. Bizim fikri terakkimizin üçüncü basamağı bütün bu âmillerin birbirine yaptıkları tesirden münferit kültürlerin tarih tablosunu tersim ve tarihin cereyanını inşa etmektir.

Bu kültür tezahürlerinin istinbatının tamiki, aynı zamanda ufkun tevsii, bugün bilhassa muhtelif ilimlerin müsterek çalışmaları hususunda bir hayal olmaktan kurtulmuş bir program mahiyeti iktisap etmiştir. Bazı genç bilginler bizim şu izhar ettiğimiz görüş tarzına uymaktadırlar. Nitekim eski Ön Asya kavimlerinin huku-

kunun tahlili umumî hukuk bilgisi ne mühim kazanç temin etmiş olduğu gibi sanat bilgisi de Mısır sanatının bünye tahlilinden doğmuştur.

Demek ki biz münferit kültürlerin hususiyet ve istiklallerini dikkate alarak tebarüz ettirmeye uğraşmamıza rağmen eski Ön-Asya kavimlerinin tarihini yüksek bir vahdet olarak telâkki etmekteki mühim kıymeti de takdir etmiyor değiliz; Mezopotamya Suriye - Filistin ve Anadolu tarih ve kültür tarihi bakımından o kadar sıkı münasebettardır ki gerek bu üç sahanın kavimlerinin iştirakiyle husule gelen tarihi temaşa, gerekse bunların kültürlerinin biribirleriyle ve sonraki kültürlerle mukayesesinin verdiği heyecan bizi teshir eder. Vâkıâ Mısır bir az sapa duruyorsa da aynı tarih kabartması ve canlılığı burada daha ziyade artar. Aynı suretle Yunan tarihi için de bu kültür kavimlerinin tarihinin kendisine tekaddüm edişi ancak faydalı olur.

Bu telhis yollu tutulan yazımızın ihtiva ettiği sentez "beşeriyetin tekâmülü,, idesinin mühim, belki de en mühim, bir cephesini teşkil eder ki bunu biz irtibatsız yan yana veya arka arkaya filizlenerek solan kültürler lehine feda edemeyiz.

II

İmdi eski kültür kavimlerinin teşkil ettiği bu dörtlük (terbi') de Anadolunun işgal ettiği yer ile beşeriyetin fecir çağını işleyen eski çağ ilimleri arasında en genç ve en çok ümitbahş olan bu ilimlerin istikbal imkânları tahakkuk ettiği takdirde «beşeriyetin tekâmülü» noktasındaki hissesi nedir? Biz eski Anadolunun tarih ve kültür tarihini, müttehit bir şekilde cereyan etmiş olarak tasvir edilebilen Mısır ve Mezopotamya kültür tarihleri ile doğrudan doğruya mukayese edemeyiz: Mısır tarihi, hariçten anmıya değer bir surette müteessir olmaksızın inkişafını yaparak ortadan kalkan bir kültüre, Mezopotamya ise tamamiyle ayrı düşünüş bünyesine sahip iki kavmin karşılıklı aşılmasıyla bir çok kavimlerin büyük bir hayatîyet kudretini haiz eski bir kültüre intibak etmesine emsal teşkil ederler. Buna mukabil daha büyük sahaya yayılışı ve coğrafi inkisamı dolayısıyla Anadolu başka şartlar arzeder. Anadolu da, yalnız vakit vakit ve belki de sathî bir surette siyasi bir vahdet halinde tevhit edilen, türlü dil ve kültürlerin yan yana durduğunu görüyoruz.

Bugün eski Anadolunun bir kültür tarihinden bahsedilişi keyfiyetini Eti devletinin merkezi olan Hattuşaş (Boğazköy) deki kral

arşivinin çabucak deşifre edilmesine medyunuz; cesurane terkip ve geniş metotla hayrete şayan olarak kısa bir zamanda bu Eti kaynaklarını açan müdekkikler arasında Albrecht Götze'nin müteşebatı bilhassa şükranla şayandır. Çünkü cesaret ve emniyetle Eti çağının (1800 - 1200) kültür tablosunu bu bilgin işlemiştir.

Eti kral sarayının kültüründe memleketin dil ve kültür bakımından mu'dil karakteri in'ikâs etmektedir: memleketin muhtelif kısımlarının dilleri, kült ve âdetleri sarayda çalışmakta olan rahipler marifetiyle az organik şekil arzeden bir halite halinde birleştirilmiştir. Bu temayül, devlet idaresi ve hükümet merkezinin tesiri altında mülhakatın kült ve âdetlerinin birleştirilerek tevazün husulü temayülünden, daha kuvvetli görünmektedir.

Eti kültür tarihi eski Anadolu kültür tarihi suretinde tevsi edilmek istendiği takdirde ilkin, binlerle yıl Anadoluya göçmüş olan münferit kavim ve kabile gruplarının kültür hususiyetlerini tebâruz ettirerek biribirinden ayırmak vazifesi halledilmelidir. Sekenenin muhtelit oluşu, Anadoluya göçenlerin eski kültür mevzusalarını kabul edişi dolayısıyla bu vazifenin halli bilhassa müşkilât arzedecektir. Bu meyanda sekenenin muhtelif unsurlarının tefriki, eski tabakanın yalnız Anadolunun cenup yarısının değil, aynı zamanda Yunanistanın da eski sekenesini teşkil edişi, bundan başka Etrükslerin de bunlardan ayrılmış gibi görünüşü esas noktaları teşkil eder. Bu noktalar birçok mevki adlariyle 2000 denberi de birçok şahıs adlariyle kendini göstermektedir. Bu kelimeler büyük miktarda Eti diline geçmiştir; fakat Eti diliyle cenubî Anadolu ve muahhar Anadolu dillerinin kardeşi mesabesinde olan Luvi dilinin esasını teşkil etmiş gibi görünüyor. Forrer, Goetze ve son zamanlarda Brandenştayn gibi şalâhiyettar müdekkiklerin, henüz ad veremediğimiz bu dili Anadolunun ilk-öz dili olarak kabul etmeyip de, üzerine henüz cerman tabakası yayılmış bulunan ve nisbeten muahhar göçmenlere ait olan Luvi diliyle münasebettar saymaları dolayısıyla husule gelen fikir tehalüfü Anadolu kavimleri hakkındaki araştırmaların henüz pek başlarda olduğunu gösterir (4).

Vukufumuzun bu durumunda, Yunan çağında tipik Anadolu mahsusatı sayılan âdetlerin, boğa kült'ünün (veya boğa sembolünü taşıyan tanrıların) (5), «büyük ana» ile müheyyiç tabiat kült'lerinin ne kadar eski oldukları ve menşeinin hangi sekeneye ait bulunduğu sorumu belki henüz vakitsiz sayılır. Bunların ya-

yılma sahasının tâ eski çağlardanberi Suriye, Filistin ve muayyen bir hadde kadar da Mezopotamyaya şumulü pek eski olduğuna delâlet etmekte, maamafih hiçbir yerde Anadolu da olduğu kadar merkezi ve köklenmiş görünmemektedir. Fakat Anadolu da mevcudiyeti tahmin edilen müttehîit kültürü teyit edecek bazı alâmetler bulunmuştur. Meselâ arkeoloji bakımından, en eski çağlardaki kült idollerinden «Tanrılar anası» na varmak üzere, bir teselsül kurulabilmektedir (6); kült sahası şarkta (2000 den itibaren tevsik edilmek üzere) Âsura kadar yayılmış olup Kargamışta (1800 den tevsik edilmek üzere) baş tanrıça bulunan Kubaba, sonraları Kübebe adı altında Sardes de tebcil edilmiştir (7).

Böylece eski Anadolu kültür tarihi, Mezopotamya ve Mısır nisbetle, memleketin arazi ve etnik bakımından zengin bir tarzda taazzuv etmiş oluşu, tavsif edilen şekillerin daha çok menşei oluşu, fakat aynı zamanda Avrupadan bakıldığına göre, dünya tarihinde işgal ettiği mevki bakımından daha çok mühim oluşu ile başkalık gösterir: Anadolu ile Yunanistanın en eski sekensesinin aynı olduğunu söylemiştik; kültür bakımından 1200 lerde Anadolu ya göçmüş olan «Firikiyalılar», «Ahe», lerle sıkı bir surette münasebette bulunurlardı (8). Yunan Kolonizasyonu Anadolu kültürleriyle karışmış ve bu imtizaç anayurtta semeredar olmuştur; elenizmde Anadolu elemanları hayli kuvvetlidir.

İtalya ile irtibat keyfiyeti ise Roma ve Eti dinî âyinlerinin dikati câlip bir surette benzemeyişi ile teyyüt etmektedir ki umumi noktai nazara göre Etrüskler bunları Anadolu dan İtalyaya getirmişlerdir. Bundan başka Etrüsklerin dil ve âdetleri dahi, Anadolu âdetlerinin Romaya nakli dolayısıyla, Anadolu sekensesi elemanlarıyla mutabakatler görülmektedir.

Anadolu dünya tarihi bakımından ehemmiyeti olan, diğer bir saha ile de irtibatta bulunmaktadır; Anadolu nun şarkı cenubisini kültür bakımından Suriyeden ayırmak imkânsızdır; burasının Fenike ve İsrail kültürüne yaptığı tesir de büyüktür.

III

Aşağıki satırlarda müstakbel hafriyatın, bugün Anadolu kültür tarihinin toplu olarak tasvirine mani olan karanlıkların aydınlanması hususunda ne dereceye kadar ümidbahş olduğu keyfiyeti münakaşa edilecektir. Bu meyanda, benim iştilal saham olan Anadolu tarihinin eski devirleri esas teşkil edecek ve sırf yazılı âbidelerin bulunması ihtimali göz önünde tutularak tetkik edilecek

tır. Bununla mâzinin arkeolojik vesikalarına, bilhassa tasvirî sanata kıymet verilmediği anlaşılmasın! Bunlar yazılı âbideleri tamamlayarak canlandırarak mahiyet arz ettikleri takdirde baha biçilmeyecek kıymet teşkil ederler. Fakat, yazılı kelimelerle aydınlatılmadıkça, tasvirî sanat âbidelerinden bir kültürün ancak bir «redüksiyon şeması» istintaç edilebilir ve bu neticeye de nihayet inşai muhayyile yoliyle bir kültür tablosu hali verilebilir ki bu meyanda başkaca iyi tanınmış olan sahalarda arkeolojiden edinilmiş olan vukufun çok kıymetli yardımı olur. Fakat arkeoloğun bu mücerret istinbat ve itmamları ancak kültürün hâmlerinin kendisiyle doğrudan doğruya konuştuıkları anda sağlam bir temel edinir.

2000 i hemen takip eden çağı göz önüne alacak olursak, Kayseri yakınındaki Kültepe'de ele geçen binlerle çivi yazısı tabletleri bize Anadolunun bu çağdaki iktisadi bünyesi hakkında açık bir fikir verir. Eski Kaniş şehri bu tepede gömülü durmaktadır, ki bunun eteğinde Âsur tacirlerinin idarehaneleriyle, ambarlariyle ve pazar yerleriyle, Koloninin «bit karım = belediye dairesi» ile «Karum Kaniş = Kaniş kolonisi» bulunmakta idi.

Burada bulunup «Kapadokya tabletleri» adıyla tanınmış olan vesikalar devrin mahalli hükümet idare şekliyle içtimai ahvali hakkında bir hadde kadar fikir vermekteler. Memleket muhtelif hanlıklara (beyliklere) ayrılmıştı. Bu meyanda (mütebaki Ön Asyada emsali görülmeven) kadın beyler de bulunuyordu. Eski Ön Asyada mutat olan satın alma şeklindeki izdivaç şemasından aykırılık gösteren aile hukuku vesikaları yerli halk tarafından da asurca yazılıyordu. Bunlar ekseriya bir Asur yazıcısı fakat bazen de yerliler vâsıtasıyla yazılıyordu.

Hanlar (beyler) in muntazam teşkilâta tâbi memurları bulunuyordu. Hattâ bütün mesleklerin, hanlığın memurları idaresinde olmak üzere, sınıf teşkilâtı suretinde tanzim edilmiş oldukları hissi uyanmaktadır. Memurların mühürleri, asur üslûbunun mütehavvil şekli olmakla beraber, yerli motifleri de kullanmak suretiyle, kendine has bir şekilde arz etmektedir.

Hanlar (beyler) in saraylarında asurca yazılıp yazılmadığı ve yerli halkın vesikalarında ne dereceye kadar bu yazıyı kullanarak kullanmadıkları keyfiyetini Kültepede yapılacak olan hafriyat aydınlatır. Bundan başka böyle bir hafriyat, tabletlerin verdiği pek bol malûmatı devrin canlı bir kültür tablosu haline ifrâğ suretiyle itmam edecek arkeolojik vesikalar da verir; son olmak

üzere Anadolu tarihinde, kolonizasyon çağının kronolojik mevkii, bilhassa bu devirden Eti devrine olan geçit anı kesin olarak taayyün etmiş olur.

Karum Kaniş'in eski şeklinin iadesi hafriyatı yapanlara hususi bir vazife yükletir: kaçak hafriyat dolayısıyla bu eski dünya pazarının yeri tamamiyle alt üst edilmiştir. 1925 te zaruret dolayısıyla acele olarak yapılmış olup netayici henüz neşredilmemiş bulunan ilmi hafriyat ta bazı teferruatın aydınlanmasına yardım etmiştir. Fakat Karum'un umumi vaziyeti karanlık kalmıştır.

Kaniş'ten başka Anadolu da daha 8 *Karum* (9) bulunuyordu. Bunların hiçbiri kazılmamıştır. Hattâ henüz yerleri bile belirtilmemiştir. 20 inci asrın devamınca Asur ticaret şubeleri yalnız büyük Karum'lara münhasır kalmamıştı, her halde merkezi Anadolunun bütün şehirlerinde şube açılmıştı (10). Hattuş (= Boğazköy) ile Ankuva (= Alişar) da bu ticari faaliyetin yazılı vesikaları bulunmuştur. Ankuva'da ihracat ticareti tam bir iç ticareti şeklini almıştı; burada da şehrin hâkimi (burullum = takriben belediye reisi) şehrin yerli sekemesinin şahsi hukuk işlerinde Asur yazıcıları kullanmaktadır.

Merkezi Anadolunun o vakitki hanlıkları (beylikleri) her biri bir hakanlıktan (beylerbeyi) ibaret iki devlete bağlı bulunuyorlardı. Bunlardan şimali olanın merkezi, Boğazköy yakınında olması icap eden (11) Kuşşara, cenubi olanın da Niğde havalisinde olması bir hadde kadar muhtemel bulunan, Buruşhaddum (12) idi (13). Gerek Kaniş'te gerekse Ankuva'da Kuşşara hakanı ile veliahdın temsil ettiği en yüksek memuru adına (14) (kelimece :eliyle) yazılmış olan vesikalar bulunmuştur.

Kuşşara ve Buruşhandum saraylarının ortaya çıkarılması Anadolu tarihi bakımından gayet mühimdir. Bunlardan birincisinde âsurca yazıldığı muhakkak, ikincisinde ise muhtemeldir. Hükümet devri Asur kolonilerinin ikinci yarısına düşen Kuşşara hakanı Anitta dan, muahhar Etiler bir kitâbe nakletmektedirler ki burada harplerden, avlardan ve "Buruşhandum'lu kişi,, nin tazimlerinden bahsedilmektedir; bu kitâbenin vüsuku hakkında şiddetli münakaşalar olmaktadır (15).

Kuşşara'dan sonra ve Hattuş tan önce hükümet merkezi ve bir Karum mevkii olmuş bulunan Neşa şehri Kuşşara ile Hattuş'tan uzak olmasa gerek.

Anadoluda hakkında en eski ananenin mevcut olduğu şehir Buruşhanda'dır: bir masalda eski Akad kralı Sargon'un (takriben

2500) geçitsiz dağlardan Buruşhanda'ya bir sefer yaptığı anlatılır. Bu seferin tarihi olup olmadığı henüz belli değildir; fakat burasının o vakitler mühim bir şehir olduğu muhakkaktır (16).

Asur koloni çağının 70 yıl kadar devam ettiği tahmin edilir; fakat Asur yazısının yerli halk tarafından aile hukuku vesikalarında kullanılışı münferit yerlerde herhalde en aşağı yüz yıl sürmüş olsa gerek (17).

İmdi Eti çağına kısaca bir göz atacak olursak Hattuşa ile diğer hükümet merkezleri (18) haricinde yazılı vesikaların bulunması ihtimali hemen yok gibidir. Mülhakat mâbetleri rahiplerinin âyin tarzlarını çivi yazısıyla kaydetmiş olmaları muhtemel değildir; vâkıa bu nevi vesikalar kült'lerin mevkiinin tayini bakımından gayet kıymetli olurdu, fakat Boğazköyün pek bol olan kaynak malzemesinin bize bildirdiklerinden başka malûmat vermesi hemen hemen imkân haricidir. Eti çağında hukuki ve iktisadi kayıtlar için, hükümet merkezi haricinde, çivi yazısı kullanılmamış gibi görünüyor. Bilâkis bu maksat için muayyen bir hadde, ahşap malzeme üzerine olmak üzere, resim yazısının kullanıldığına dair emmareler vardır (19).

İkinci bin yılın ilk asırlarında kral kitabelerini ihtiva eden resim yazıları çok miktarda ele geçmiştir. Bu resim yazısını çözmekle uğraşanların büyük feragatlerle sarfettikleri emek, sedâ kıymetlerinin tesbiti dolayısıyla bir hayli yekûn tutan işaretlerin taayyünü ve nihayet bu kitâbelerin Luvi dilinde yazılmış olduğunun anlaşılması suretiyle mükâfatlanmıştır. Fakat bu kaynakların tamamıyla anlaşılacak tarihin aydınlanmasına yarayabilmeleri için, aynı metni iki muhtelif dilde ifade eden bir vesikanın elde edilmesine ihtiyaç vardır. Böyle bir vesika, bu nevi kitabeleri temsil eden muahhar Eti kültürünün merkezi bulunan Kargamış'ta ele geçebilir. Şimdilik bu «muahhar Eti» veya Luvi kavimlerinin arasında sakin olmuş bulunan adamlara ait kitabelerle iktifa mecburiyetindeyiz.

Anadolu yarımadasının şark cenubi köşesinde, Eti kültürünün bu son kalıntısı ile, henüz kültürü pek az tanınmış olan ve Anadolu'nun yeni hâkimleri bulunan Firikya kültürünün hududu geçer. Firikyalıları kendi mahsusatını fazlaca kaybetmemelerine rağmen eski Anadolu külür miraslarile geniş mikyasta irtibat kurmuş olsalar gerek. Yalnız Gordion ve Sardes hafriyatının devamı, kültür tarihi bakımından çok mühim olan Firikya ve Lidyalıların iyice tanınmalarına, fakat aynı zamanda buralarda ele geç-

cek olan yeni kitâbeler dolayısıyla bu dillerin daha iyi anlaşılma-
larına yarıyacaktır. Ancak bu suretle Anadolunun kültür ve dil
bakımından teselsülü meselesi, çok zayıf olan has adlara veya
emniyetsiz tahminlere dayanarak çözmek derekesinden kurtu-
lur (25). Fakat eski rahip şehirleri olan Kommana, Pontika ka-
taonika ve Pessinus da hafriyat yapılması çok mühimdir.

IV

Şimdi Türkiyenin şark kısmına dönecek olursak, az önce gö-
rüşülen Kargamış'tan başlamak lâzımdır. Burası hiç olmazsa 1850
den itibaren Bâbillilerle münasebet bakımından en mühim ticaret
merkezini teşkil ediyor. Hammurabi çağında burada «Protoluvî»
dilinden olan Aplahanda adını taşıyan bir kiral hüküm etmekte
idi (21). Bunun «hususî kalem» inden ele geçen mektuplardan, ya-
zıcılarının Bâbil dilinin üstadı olmakla beraber, yerlilerin Bâbil
yazısını kullandıkları anlaşılıyor. Bundan başka, şimdiye kadar
münferit olarak duran ve Antakya yakınındaki Alala da bulunmuş
olan bir vesika bu çağlarda Bâbil yazısının yalnız diploması mu-
haberelerinde değil, aynı zamanda adi vesikalarda (ve herhalde hu-
susî mektuplarda dahi) ta Akdenize kadar olan havalide kullanıl-
dığını göstermektedir (22). Buna göre Cerabulus'un harabe tepesin-
de esaslı surette yapılacak hafriyatta bâbilce yazılmış ticaret ve-
sikalar ile kiralık arşivinin bulunacağı muhakkaktır; gâyet sıkı
bir surette Bâbil üslûbuna dayanan Kargamış mühürcülük san'atin-
nin olduğu yüksek derece göz önünde tutulur ve Kargamışın tez-
yini san'atinin ta Bâbilde meşhur olduğu düşünülecek olursa (23)
bir Aplahanda arşivinde (değerli arkeolojik buluntuların ele geçe-
ceğinden başka) edebî metinlerin de bulunacağı ümidi mubalâğalı
olmaz. Hattâ Bâbil yazısının buradan Hattuşaş'a geldiği tahmin
edilebilir.

Buna mukabil, Asur kolonizasyonunun İskenderun körfezine
ve İskenderunla Fırat arasındaki havalie kadar yayıldığı kana-
atine karşı pek bedbinim. Şurası muhakkak ki bu hususta ne doğ-
rudan doğruya ne de bilvasıta vesika mevcut değildir; çünkü Ur-
şu ve Hahhum *Karum* larının akdenizin şimali şarki köşesine
müsadif yerlerde olduğu iddiası isabetsizdir (24). Urşu ile bunun
çok yakınında bulunan Ebla (25) daha ziyade daha şimalde, Bire-
cik yakınında olsa gerek. Sumerler 2300 yıllarında ağaç malzemeyi
bu ticaret şehirlerinden celbediyorlardı. Sumer beyi Gudea'ya
altın veren Hahhum, Asur kolonisi çağında bir kiralığın merkezi

ve Asurla Kaniş'ten sonra en mühim ticaret merkezi idi. Mevkii-nin tayini için, Asurdan Kaniş'e gidilirlen Urşu'ya varmadan önce (şimal istikametinde olması muhtemel olmak üzere) bunun Hah-hum'a ayrıldığı suretindeki kayitten başka malûmat yoktur (26).

Ebla'ya gelince: Bu hususta, şarki Türkiyenin en mühim seke-ne elemanını teşkil edip çok geniş yayılmış olan, Subar veya Hurri kabile grupunun dil ve kültür sahasında bulunduğu suretin-deki vuzuhsuz bir kayıt bulunmaktadır(28). Subar meselesi son yıllar-da çok münakaşa edilmiştir(29). Bu hususta halledilemeyen meseleler şunlardır: şarki Anadolu'nun (Suriyenin de) iskân tarihi, garpte yayılış sahası, Subar kültürünün mahiyeti ile muhitine veya müte-akıp kültürlerine tesiri. İlk iki sualin cevabı, arazinin eski iskâniyle muahhar fütuhatin (Mitanni devleti çağında takriben 1600-1400) tefrikinin müşkül oluşu dolayısıyla güçleşmektedir. Forrer bir Su-bar efsanesinin Heziod'a kadar göçüp geldiğini tesbit etmiştir ki bu hususta Fenikeliler tavassut etmiş olsalar gerek. Bana öyle geliyor ki Subar'ların komşularının san'atine yaptığı tesire haddin-den fazla kıymet izafe ediliyor. Şurası muhakkak ki, Kargamış veya Suriyenin yüksek san'at meharetinde kendilerine üstadlık ede-bilecek Subar san'atinin orijinalite ve inceliği hakkında henüz bir delil yoktur,

Bu meselelerin münakaşalı oluşunun sebebi bu kavim grupla-rının şarki Anadolu kısmına ait eski haberlerin hemen hiç bulun-maması ve Subar'ların -merkezi Urfa ile Mardin arasında olması icap eden - Hintli hükümdarların idaresi altında kurdukları büyük devletin parlak devrinden gelen rivayetlerin de bu devletin ancak hudutlarından (Kerkük, Latakya havalisi) intikal etmesine mukabil (30) dilleri hakkındaki malûmatın ekserisinin Boğazköyden olması yüzündendir.

Son zamanlarda Fıratın ortalarında bulunan Mari'de ele geçen mektuplar 1850 yıllarına ait Subar şehirleri ve beylikleri hak-kında malûmat vermektedir: Takriben Birecik - Cizre hattı boyun-ca, garpte en uzak noktada Eluhat geçiyor, ki Birecik yakınında olmalıdır. Bu hat boyunca yapılacak hafriyatta, Mitanni devletinin kurum çağına ait (31) kısmen bâbilce, kısmen âsurca yazılmış vesikalarla, bu devletin idaresine ait vesikaların, son olmak üzere (1300 den sonra) Asur vesikalarının bulunması muhtemeldir. Bura da bulunacak şehirlerin sırası garpten şarka olmak üzere takriben şöyledir: * Eluhat, * Şuda, * İrridi, * Harran, * Nahur, * Vaşşuhani, * Hurra, * Kahat, Taidi (32). Fakat asıl gayret

hükûmet merkezi olan Vaşşukani ile bunun arşivinin bulunmasına matuf olmalıdır; bunun harabe tepesi Suriye sahasında mı, Türkiyede mi? Emniyet derecesi az olan bir delile dayanarak Re'sül'ayn civarında Suriye hududu dahilinde bulunan Feheriye tepesinde olduğu söylenir. Burada bu sene Baron fon Oppenhaym'in idâresinde giden hafriyat heyeti bu tahminin mahiyetini ortaya çıkaracaktır.

Subar'ların muahhar yurtlarında bizim vâsıl olabildiğimiz en eski sekene tabakasını teşkil edip etmedikleri meselesinde işi cevaz verilmeyecek surette basitleştirmekten çekinmeliyiz. Şayet bu havaliye nisbeten geç göçen Samilerden vazgeçecek olsak bile orta Fıratla yukarı Dicle havalisinde en aşağı diğer bir sekene unsurunun, Kutyum (Kut + samî mensubiyet eki) ların mevcudiyetini kabul etmek iycap eder. Dağ sekene olup 2400 yıllarında Sumer ilini zaptetmiş olan bu kavmin aynı çağlarda orta Fıratla, beşyüz yıldan daha fazla, muahhar çağlarda Nusaybin havalisinde (33) bulunmuş olduğunu son tetkikler ortaya çıkarmıştır. Biri orta Fratta bulunan üç şehre bir Kut Kralına izafetle ad verilmiştir: Tirikan (34). Her iki ırmağın yukarı ve orta yatakları havalisinin en eski şahıs adları tabakasını gözönünde tutacak olursak: en eski tanrı adları Dagan (orta Fırat, fakat Suriye ve Filistinde dahi görülüyor) ile Laban (Harran havalisinde), herhalde biribiriyle aidiyeti olması icap eden Talhat (35), İamhat (her ikisi de yukarı Fratta olsa gerek), Eluhat, Kahat (yukarıya bak), Hani-galbat (Mitanni devletinin öz yurdunun tevsimi) bunlar subarcadan iştikak ettirilemezler. Bununla beraber bunları Kutlara mı yoksa «Protoluvî» tabakasına mı (36) izâfe etmek iycap edeceği veya bunlar için diğer bir sekene bakıyesinin vücudünün kabul edilip edilmeyeceği meselesi hakkında henüz kesin birşey söylenemez (37).

Bu saydığımız şehir adları sırasından yerini aynen bildiğimiz biricik şehir, Harran, tarihte fevkalâde rol oynar: diğer şehirler, memleketin Asurlar tarafından zaptından, Aramlar tarafından göçülerek iskânından ve nihayet Subar'ların neslinin ortadan kalkmasından sonra kâmilten ehemmiyetlerini kaybettikleri halde, Harran ile burada tebciil edilen Ay tanrısının iytibarı, İranlıların zaptına kadar, bir düziye artmıştır. Aramlar bu şehrin Ay kültürünü kabul etmişlerdi, Harran'ı kendi siyasî ve dinî merkezleri sayarlardı. İsrail efsânesi İbrahimin Harrandan Filistine göçtüğünü anlatır. Son Asur kıralları burada eski Sumer nümunesine göre Ay tanrısına bir Mâbet ve bir dinî merasim evi yaptırılır, Harran

Asur manevi varlığının son sığınak yeri idi (610); son Bâbil kralı Nabonid (555-539) önce Harran'lı bir rahipti; anasının kabrine diktirdiği taş bugünkü Harran yakınında ele geçmiştir, Ankara müzesinde bulunmaktadır. Harran'da muahhar astrolojik elemanlarla imtizaç etmiş olan Ay kültü hattâ İsadan sonra 1033 yılına kadar varlığını korumuştur. Ay dininin salikleri olan Sabi'leri islâmlık müsamaha ile karşılaşmıştır (38). Buna göre çok geniş yer tutup hayli girift şekil arzeden harabe sahasında yapılacak hafriyat 3000 yıldan fazla bir devre şamil olmak üzere arkeolojik ve filolojik buluntular vadetmektedir (39).

Subar varlığı (takriben 1000 yıllarından) kendi merkezi mıntakasında ortadan kalktıktan sonra dağlık arazinin aralıklarında, meselâ Diyarbakırın şimalindeki küçük Şubrin ilinde (40) olduğu gibi, münferit ada halinde tutunmuştur. Subar'larla dil bakımından akraba olan (Habhi ile Nairi) kabileleri yukarı Fratla Van gölü arasındaki sahaya yerleşmişlerdi. Bunların yazılı âbide terketmiş olmaları ihtimali hemen yok gibidir. Subar'ların diline çok yakın bir dil konuşan Urartu'lar Van gölü havâlisinde kudretli bir devlet kurmuşlardı (900-650) bunların Kralları, Asur tarzını kendilerine nümune edinerek, kendi dilleriyle kitâbeler yazmışlardı. Anlaşılması hayli ilerlemiş bulunan bu kitâbeler, çözülmesi her gün daha ziyade terakki göstermekte olan subarca dolayısıyla daha inkişaf edecektir.

Anadoluda kendine has kültür kuranlardan şarkta en uzak noktayı işgal eden kavimler hakkında çizdiğim bu taslakla iktifa ediyorum. Vâkıâ ne garp kısmı, ne de muahhar antik devir burada nazarı itibara alınmamış ve bu suretle yazılı âbidelerin bulunma keyfiyetine bir taraflı olarak sıklet merkezi verilmişse de, herhalde Anadolunun topraklarında uyuklamakta olan eski kültürlerin mebzuliyeti ile cihan tarihi noktai nazarından irtibatı ve aynı zamanda burada sarfı icap eden mesai bakımından emsalsiz mevkiî tebarüz ettirilmiş kanaatindeyim. Tabiatıyla bu kuş bakışının ihtiva ettiği müstakbel programın tahakkuku bazı şartların iyfâsını tazammun eder.

Hafriyatı yapan arkeoloğların, yalnız mühim kültür makarrı olan yerleri değil, aynı zamanda bunlarda gömülü bulunan yazı âbidelerini keşfetmek taliine mazhar olmaları; bu vesikaları kıymetlendirecek ve eski Anadolunun bir çok dillerinin çözülmesi için sarfı icap eden zahmetli mesaiyi üzerine alacak kâfi adette filoloğlardan mürekkep bir heyetin bulunması; son olmak üzere (bu

yazının girişindeki anlamda) bu keşiflerin iktisap edeceği kıymeti bahşedecek olan mütebaki ilimlerin birlikte çalışmaları lâzımdır.

Ön Asya âleminde şimdiye kadar elde edilmiş olan müktesebata bir göz atacak olursak bunların başlıca arkeoloji ve antik ilimler sahasında, milletlerin muslihane rekabetleri sayesinde, husule geldiğini görürüz. Bu beynelmilel iş birliği yalnız ilmi gayenin müşterek olduğunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda bütün kültür kavimlerinin tarihi müşterek asıl düşüncesini de ifade eder. Temenni edilir ki bu muslihane rekabet istikbalde dahi keşif ve tetkik temayülünü teşvik etsin ve yeni Türkiyenin kendi zengin mazisinin tetkikindeki iştirak hissesi, Türk Tarih Kurumunun başlamış olan vaitle dolu mesaisinin idamesiyle, Atatürk'ün âteşin emelini tahakkuk ettirecek mertebeye varsın.

HAŞİYELER

1) Landsberger, Babil dünyasında zatî tecerrüd!

(Die Eigenbegrifflichkeit der babylonischen Welt.- (İslamica) 2,355 ff. 1626; W. Wolf, Ejiptoloji nin mahiyet ve değeri (Leipzig. Aeg. Stud. 8) 1937; Bu kitapçığın tenkidi R. Anthes (Zeitschr. der Deutschen Morg, ges. 92, 421 ff.) 1938; Karş. W. F. Albright, How Well can we know the Ancient Near East ? (Journal of the American Or. Soc. 56, 121 ff.) 1936.

2) Dünya tarihini ruhi bir tekâmül olmak üzere ciddi bir surette biricik olmak üzere Hermann Schneider (eski Mısırlıların kültür ve düşünüşleri [*] 1909; Babillilerle Yahudilerin hültür ve düşünüşleri 1910; Beşeriyetin kültür müktesebatı, 1927) eserleriyle işlemiştir. Bu tasvirin subjektif tarzı fazla tenkide yol açmaktadır.

3) Bak. W. Wolf, a. a. o. s. 19.

4) Forrer, son olmak üzere Glotta, 26, 191 ff.; Götze kültür tarihi 69; Brandenstein, Zeitschr. d. Deutschen Morg. Ges. 92, 304. - Yunanistanın eski sekene dilleriyle Anadolu ve Etrüsk dillerine olan münasebetleri; karş. Schachermayer, Etrüsk tarihinin evveliyatı, 233 ff. - Bahis mevzuu olan ve - *anda* (mahiyeti meçhul), - *uman* (gentilizium), - *sura* (femininum) ekleriyle karakterize edilip, hindü - cerman dilleriyle münasebeti bulunmıyan bu eski noktai nazar bence hiç te cerhedilmemiştir. Bu dile izâfe edilecek olan gerek kök gerekse şekil elemanlarının hindü - cerman dili cümlesinden olduğu katiyetle isbat edilememiştir. (Keza - aşşa ile - ana

[*] Bu ve müteakıp türkçe olarak gösterilen kaynaklar türkçe değildir.

suretinde bu ad tabakalarının esas fosilini teşkil edip aidiyeti gösteren elemanların tahsisen luviseden geldiği de isbat edilememektedir; Güterbock bu elemanların Uman'da olduğu gibi fakat nadir olarak Eti diline geçtiği hakkında dikkatimi celbediyor: İştamaşşas = samia tanrısı gibi. Şayet bu dil luvice değilse, dil nünuneleri Boğazköy arşivinden ele geçmiş olup Proto-Eti ve Luvi dilleri meyanında tanınan, Pala (pala-umnili) diliyle münasebetdar sayılabilir. Fakat bu nünuneler kat'i hüküm vermeğe kâfi değildirler.

Halen bir çok yerleri itmam ihtiyacında olmakla beraber J. Gelb'in Alishar kitabeleri (Inscriptions from Alishar) varılabilen en eski has adlar tabakası hakkında iyi bir kuşbakışı fikir verir. (S. 13 ff. 1935)

5) Boğa kültü hakkında karşıla: Boğazköyün küçük bulunmaları (Kleinfunde) (s. 15 ff. 1937).- «Boğa üstünde tanrı» motifi hakkında Şaban Demircioğlunun çıkaracağı etraflı araştırmasında malûmat beklenir.

6) Karşıla: İkinci Türk Tarih Kongresinde C. Bosch tarafından bu mevzu hakkında okunmuş olan taktır. - Max von Oppenheim için neşredilen fevkalâde nüshada D. Opitz tarafından işlenmiş bulunan (çok defa erkek eşi bazen ilâveten çocuğu ile tasvir edilmiş olan) bir tanrıçanın figürleri bu hususta bir aralık kademeyi temsil eder.

Bu tip Trovadan Nusaybin havalisine kadar (Mallowan, Iraq 4, tablo XVII) yayılmıştır ve ikinci bin yılın başlarına ait olsa gerek.

7) Karşıla: M. Albright, Archiv für Orientforschung s. 229 ff. (1929); Orient. Literaturzeitung 1931, 316 f.; Bossert, Mitteilungen der Altorientalischen Ges. 6. Band, Heft 3 (1932); J. Lewy, Revue des l'Histoire des religions 110, 46 f.; G. Dossin, Revue d'Assyriologie 35, 115 f. (1939).

Bu makalede kronolojiye şu tarihler esas teşkil etmektedir: Hamorabi'nin hâkimiyetinin başlaması 1850, Şarrum - kin'inki 1970.

8) H. Koşay, Les Fouilles de Pazarlı (İstanbul 1938), S. 61.

9) Karşıla: Goetze, Kulturgeschichte s. 71).

10) Kolonizasyonun çevrcsi henüz tahdit edilmemektedir. Fakat bunların memleketin garbine dahi yayılmış olduklarını kabul edemeyiz. Şark kolonileri için Hahhum'un mevkiinin taayyünü mühimdir. (Bu hususta 4. bahse bak).

11) Bu kabul keyfiyetini gerek «Kapadokya» gerekse Eti metinleri teyit etmektedirler. Eti metinleri hakkında F. Sommer'in

Bilingue des Hattuşili I, S. 200 yazısına bak. Sırf ad benzemesine müsteniden, bunun Aksaray (eski Gaziura) taraflarına ircaı imkân-sızdır.

12) Bu, Kapadokya tebletlerinde mutat tarzda Akadcalaştırılmış olan şekildir: Edebi metinlerde bizim en eski saydığımız Buruşhanda şeklidir; muahhar Etilerde mutat olan şekil Barşuhanda dır.

13) Bu mevki tayini keyfiyeti de hem «Kapadokya» hem de Eti metinlerine dayanır. Karşıla; (Forrer, Klio, harita); bir «Kapa-dokya» tabletine göre Buruşhandum Kanişten dört gün uzak bu-lunuyormuş.

14) Taşdığı unvan gariptir ve henüz izzah edilememiştir: «Merdivenin hâkimi!»

15) Karşıla: Güterbock, Zeitschrift für Assyrologie 44, (139 ff. 1938).

16) Karşıla: Güterbock " " " 42, 86 ff. (1934).

17) «Kapadokya» tebletlerinin bu muahhar tipi, küçük parçalardan sarfınazar, yalnız J. Lewy tarafından (Archives d'Histoire du Droit Oriental 1, 106 ff.) mecmuasında neşredilip Baltimore da Walter Art Gallery ye ait bulunan tabletle temsil edilmektedir; tabletin zarfsız oluşu ve mühürün tablet üzerinde tedvir suretiyle basılışı, mühürün üslûbu ve yeni tarzda bir vesika şekli bu vesikanın diğerlerine nisbetle hayli muahhar olarak tarihlenmesi icap ettiğine hiç şüphe bırakmamaktadır. Şahıs adları da muhtelif bulunmaktadır. Protoluvî sekenesi yerini Luvi lere terketmiş gibi görünüyor.

18) Bugünkü vukufumuza göre Kizvatna (herhalde Tarsus olsa gerek) ile Arzsva (Tarsusun garbindeki cenup sahili) ve son zamanlarda bir Eti kiral mektubunun bulunduğu eski Alalah'da (Antakya yakınında) etice yazılıyordu.

19) Karşıla: Güterbock, Symbolae Paulo Koschaker dedicatae, S. 35 f (1939)

20) Lidya, Firikya, Likya ve başka dillerin tetkik vaziyeti hakkında Friedrich S. 35 f. (1939) «Die Welt als Geschichte, S. 65 ff. 1937» mecmuasında iyi kuşbakışı malûmat vardır. - Anadolu elemanlarının varlığını idâme keyfiyeti henüz sistematik bir surette araştırılmamıştır; Kubebe hakkında yukarıdaki 2 bahse bak; Eti dilinde (herhalde hindu - cermance olmiyan) «ay,, demek olan arma kelimesi Lidya dilinde tanrı adı olarak varlığını idâme etmiştir; «serbest» demek olan arana hususunda Friedrich'in «Revue des Etudes Indo - européennes B. 1, S. 4 ff.» deki yazısıyla mukayese

et . Popüler tarihler, gerek Anadolu - Yunanistanın asli sekencesine gerekse Firikyahların da dahil bulunduğu Ege göçümü kavimlerine cihan tarihinde büyük yer verirler. Karşıla: Spengler'in «Reden und Aufsätze (1935) - nutuklar ve makaleler» eserinde İysadan önce ikinci bin yılın dünya tarihi hakkındaki yazısı.

21) Karşıla: Dossin, Revue d'Assyrologie 35, 115 ff. (1938).

22) Karşıla: Sidney Smith, the Antiquaries Journal, 19,46(1939).

23) Kargamış'ta (Bâbil üslûbunda) yalnız münferit mühür nümuneleri malûm olmakla beraber (Woolley, Cargemish, 2, tablo 25, Dossin 1. c.) gerek Bâbille şark üslûp nevinin gerekse «syrohetitik» denilen Kargamış (ve Halep) üslûbunun mevcudiyetine hiç şüphe yoktur; bu Bâbil ev levazımı meyanında Kargamış vazosu zikredilmektedir (C. I II 1). Kargamış Asur çağında dahi ticaret merkezi bulunuyordu, ve Kargamış vezin tarzı Asurda dahi cari oluyordu.

24) Urşu, Elba, Hahhum hakkında karşıla: son olmak üzere Gelb'in «American Journal of Semitic Languages 55, s. 75; 77, 84». Urşu'nun deniz kenarında bulunması gerek buradan sarı çam, çam ve çınar kerestelerini celbetmiş olan Gudeanın kitabesine, gerekse Eti rivayetlerinde bu şehrin muhasara edilmesinin zikredilişine ve «Kapadokya» mektubu (c I; 18) muhtevasına göre imkânsızdır, karşıla: Güterbock, «Zeitschrift für Assyrologie 44, 136 f.» (Urşo = Osroe, Urfa suretinde gösterilmek istenen aynıyet münakaşalıdır).

25) Urşu ile Elba'nın birbirine çok yakın oluşu yalnız Gudea da zikredilişi dolayısıyla değil, aynı zamanda, aynı şahsın kâh «Urşula» lı, kâh «Elba» lı olarak gösterilişi vâkiası ile de teyyüt eder; Elba'dan haraç olarak gelen «cırıt» lık (endaht) ağaç hakkında bak: «Pohl, Urk, d. 3. Dyn. v. Ur, nv. 313»; muahhar Asur kültüründe Elba tanrıçası; Hallab yanında Elba karşıla: «Ungnad, Subartu 51». Elba'yı «Dağın memleketleri» meyanında olmak üzere fazla şimale irca edemeyiz.

26) İCI 28 deki KUB 26 metnine göre Hahhum'un mevkii deniz sahili olmuyor. «Hahhum kralı» (CCT 4,30a4). Divriği yakınındaki muahhar Hahonin bunun aynı olması bence büsbütün imkânsız değildir.

27) Şahıs adı *Elba-b-arı* hakkında Nikolski, Dokumenti chozaistvennoi ottchetnosti, 11 No. 329. Elbai ve Urşu'ya ait (Ur 3. hanedanı çağı) şahıs adları subarca değildir. Şarkî Anadolu

olması icap eden Arman ile Apişal memleketlerine (daha 2400lerden) temas etmiyorum.

28) Bu hususta Ungnad'ın Subartu (1936) eseri iyi kuşbakışı malûmat verir.

29) Forrer, Mélanges Franz Cumont (1932) de karşıla: Güterbock, Zeitschrift für Assyrologie 44, 84 ff.

30) Tell Halaf buluntularından olup çok defa Subarlıkla münasebeti iddia edilenler burada bahis mevzuu olamazlar, çünkü bunlar kısmen Subar büyük devleti devrinden önceki çağa, kısmen de sonraki çağa aittirler.

31) Bunu, Nusaybin yakınında Suriye arazisinde Şekerpazar ile Tell-Bark'ta ele geçmiş olan vesikaların emsal teşkil etmesi dolayısıyla kabul edebiliriz. Keza Mari mektüpleri de, Dicle üzerindeki şehirlerin beylerinin birbirleriyle muhabere ettiklerini gösteriyor.

32) Asur kralı «I. Adad - Nirari » nin (1300 den sonra) kitabesindeki sıraya göre böyledir: yıldızla işaret edilmiş olan şehirler daha Mari (1850 yıllarında) mektuplarında geçiyor.

33) Landsberger, Thureau - Danguin de, Revue d'Assyrologie 35, 106 (1938).

34) İkinci Türk Tarih Kurultayında Kut adlarından Yarlagan ve okşarının türkçeye göze çarpacak bir surette benzediklerine dikkati çekmiştim.

35) Daha Akkad hânedanı devrinden tevsik edilmektedir. Bak. Götze, Journal of Am. Or. Soc. 57, 107 haşiyeye 8 (1938).

36) Şayet - at eki - anda ile münasebettar olursa (karşıla: Gelb. Inscriptions from Alishar s. 19).

37) *Su* kökünden olup 3 üncü Ur hanedanı devrine ait bulunan şahıs adları da bu yer adları zümresindedir, karşıla: Landsberger, Zeitschrift für Assyrologie, 35, 230 ff.; Gelb, Journal of Sem. Lang. 55, 82 f.

38) Karşıla: F. H. Weissbach'ın Pauly - Wissowa daki Karrhai bahsı (1919); Mez, Geschichte der Stadt Harran (1892).

39) Harran harabeleri sahası hakkında karşıla: E. Sachau Reise in Syrien und Mesopotamien, S. 217 f. (1883).

40) Subarların adı bu memleket adları arasında olsa gerek.

